

Sint-Pieter- en -Paulkerk

Keizerstraat 1

De huidige Sint-Pieter- en -Paulkerk is niet de eerste met die naam. Eeuwenlang stond de eerste kerk van de gelijknamige parochie aan de overkant van de straat, vlak naast het vroegere paleis van Margareta van Oostenrijk.

De Sint-Pieter- en -Paulparochie

Het is nog niet duidelijk wanneer de Sint-Pieter- en -Paulparochie juist werd opgericht. Na de verbinding van de Mechelse stadsdelen aan de beide oevers van de Dijle in het derde kwart van de 13de eeuw, vond een kerkelijke reorganisatie plaats. In een document uit 1272 vermeldt de bisschop van Kamerijk een bidplaats gewijd aan Sint-Pieter. Of deze ook parochiale rechten bezat, is echter niet duidelijk. Het is pas de

vermelding van 'de Heilige Geesttafel van de parochie gewijd aan de apostelen Sint-Petrus en Sint-Paulus' in een schepenakte uit 1342 die daarover zekerheid biedt.

Een gotische parochiekerk

De literatuur over de oude Sint-Pieterskerk dateert de omvorming van de bestaande bidplaats tot een gotische kruiskerk doorgaans in het begin van de 14de eeuw. Het toen gebouwde bedehuis lag evenwijdig

Gezicht vanuit de Keizerstraat op de oude Sint-Pieterskerk in 1780, toegeschreven aan Johannes Schoeffer (1804-1877). Enkel een doorgang naar het zuidelijk transept doorbrak de huizenrij aan de Keizerstraat.

aan de Keizerstraat en strekte zich uit van de westertoren aan de Sint-Pietersberg tot aan het vlakke koor in de Korte Maagdenstraat. Twee lagere zijbeuken van zes traveeën flankerden het schip. De vrij korte transeptarmen hadden wel dezelfde hoogte als de hoofdbeuk. De kerk was nagenoeg volledig bekleed met witte natuursteen, inclusief de torenspits.

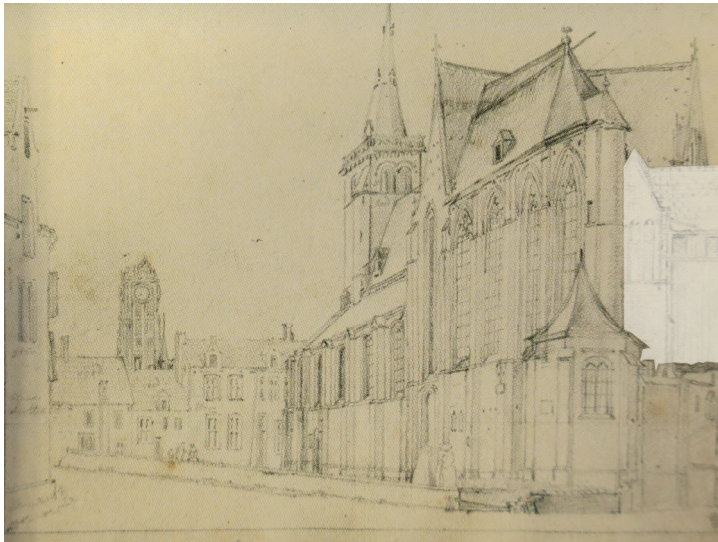
In de eerste helft van de 16de eeuw werden kort na elkaar twee laatgotische kapellen opgetrokken, elk aan een zijde van het koor. Aan de kant van de Keizerstraat verrees rond 1525 een kapel gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw. We weten weinig over deze constructie, maar waarschijnlijk leek ze sterk op de beter gedocumenteerde kapel van de Zoete Naam Jezus aan de andere zijde van het koor. De eerste steen van deze laatste kapel werd gelegd in maart 1521 en was bedoeld voor het gelijknamige broederschap, gesticht door Margareta van Oostenrijk. De ruimte, gewijd op 23 april 1527, reikte ongeveer even hoog als het transept en met haar drie traveeën en driezijdige apsis was ze bijna even lang als

het koor zelf. Bij de bouw ervan hadden de werklui rekening moeten houden met een constructie tegen het kerkkoor die er enkele jaren voordien gekomen was op verzoek van Margareta van York.

Bourgondische aanwezigheid in de kerk

Van 1497 tot aan haar overlijden in 1503 verbleef Margareta van York niet in het op haar initiatief verbouwde *Hof van Kamerijk* (de huidige stadsschouwburg) in de Keizerstraat. Ze betrok een grote woning van Jeronimus Lauwerijn, schatbewaarder van de Nederlanden, aan de overzijde van de straat, op de hoek met de Korte Maagdenstraat. Ze liet vanuit het huis een houten galerij bouwen over de Korte Maagdenstraat, die rechtstreeks aansloot op de voor haar gebouwde private gebedsruimte tegen het koor van de toenmalige Sint-Pieterskerk. Vanuit deze ruimte kon de weduwe tijdens haar laatste levensjaren in alle rust de vieringen in de kerk bijwonen zonder haar woning te verlaten.

Toen Margareta van Oostenrijk in maart 1507

*Rond 1768 maakte kunstenaar Dirk Verrijck dit gezicht van de oude Sint-Pieterskerk vanaf de koorzijde. De prent geeft een goed beeld van de houten gang over de Korte Maagdenstraat en de private gebedsruimte aan het kerkkoor die Margareta van York had laten bouwen.
© Gelders Archief: 1551-4186-0046v*

landvoogdes van de Nederlanden werd, stelde het Mechelse stadsbestuur alles in het werk opdat zij zich in de stad zou vestigen. Omdat de landvoogdes in Mechelen niet over een eigen woning beschikte, kocht het stadsbestuur in 1508 de grote woning van Jeronimus Lauwerijn waar Margareta van York verbleven had. De overdracht van dit huis vermeldt uitdrukkelijk de aanwezigheid van “een galeryen over straete gaende tot op S. Peters kercke”.

In de navolgende jaren werd het huis van Lauwerijn door verdere aankopen en bouwwerken uitgebreid tot wat we kennen als het *Hof van Savoyen*, de huidige Rechtbank van Eerste Aanleg. Bij de totstandkoming van het paleis van Margareta van Oostenrijk bleven zowel de gebedsruimte aan de Sint-Pieterskerk als de houten galerij behouden. Rekeningen voor allerlei kleine werken aan beide constructies tonen bovendien aan dat de landvoogdes de bidruimte bleef gebruiken, hoewel ze vanaf ongeveer 1512 een eigen hofkapel had in haar paleis.

Hoewel de gebedsruimte en de houten galerij samen met de Sint-Pieterskerk verdwenen aan het einde van de 18de eeuw, kunnen we er ons toch een goed beeld van vormen. Dat is vooral te danken aan de gedetailleerde tekening die de in Haarlem geboren kunstenaar Dirk Verrijck (1734-1786) rond 1768

Rond 1530-1539 maakte Nicolaas Hogenberg een reeks gravures van de laatste ogenblikken van Margareta van Oostenrijk. Op deze prent brengt de Mechelse bevolking hulde aan de landvoogdes op haar sterfbed.

© Koninklijke Bibliotheek van België

maakte van de oude Sint-Pieterskerk vanaf de koorzijde. Aansluitend op de galerij over de Korte Maagdenstraat zien we de private gebedsruimte van Margareta van Oostenrijk, gekneld tussen het koor en de kapel van de Zoete Naam Jezus. Deze ruimte bevond zich op halve hoogte van het koor en was aan de kerkzijde afgeschermd met een ‘venster’ om de privacy van de landvoogdes te garanderen.

Het grafmonument van Margareta van Oostenrijk

In de nacht van 30 november op 1 december 1530 overleed Margareta van Oostenrijk in haar paleis in Mechelen door complicaties aan een wonde aan de voet. Kort na haar

overlijden werd haar lichaam gebalsemd en werden onder meer haar inwendige organen verwijderd. Balsemen was toen niet alleen gebruikelijk bij vooraanstaande overledenen, het was ook een noodzakelijke stap in haar uiteindelijke begrafenis. Volgens de vorstelijke geplogenheden van toen

had Margareta in haar testament immers vastgelegd dat ze op verschillende plaatsen begraven zou worden. Haar ingewanden werden bijgeplaatst in de Mechelse Sint-Pieterskerk en haar hart in het door haar gestichte annuntiatenklooster in Brugge. Haar lichaam werd dan weer bijgezet in

Vermoedelijk verbeeldt deze '1555' gedateerde tekening niet het grafmonument van Margareta van Oostenrijk in de Mechelse Sint-Pieterskerk, zoals het opschrift beweert, maar houdt ze verband met een ander gedenkteken voor de landvoogdes.

© Musea & Erfgoed Mechelen

de kerk van het ook door haar gestichte klooster in Brou (Frankrijk), waar haar tweede man Philibert II van Savoye en zijn moeder rustten.

De volledige uitvoering van Margareta's testament werd echter een zaak van lange adem. In 1535 schreven de aangestelde zaakgelastigden een brief aan keizer Karel V, haar neef, over enkele nog af te handelen punten, waaronder de oprichting van passende grafmonumenten in het Brugse klooster en in de Mechelse Sint-Pieterskerk. Uiteindelijk duurde het nog tot 1550 voordat de vorst geld vrijmaakte voor de beide gedenktekens, waarvan uitdrukkelijk werd gemeld dat ze vergelijkbaar moesten zijn. Op 29 november 1550 sloten albastbewerker Matheus Smets en beeldhouwer Hendrik Van Eeghem een contract voor de uitvoering van het Mechelse monument. Het document verwijst naar een ontwerp, maar meldt nergens van wiens hand dat was. Dit in tegenstelling tot het Brugse monument, waarvan geweten is dat beeldhouwer Michiel Scherrier het uitvoerde naar een tekening van de Brugse schilder Lanceloot Blondeel. Het Mechelse contract bevat wel een gedetailleerde beschrijving van de uit te voeren werken, zodat we ons een idee kunnen vormen van het uitzicht. Voor het monument werden kostbare materialen gebruikt als albast, blauwe hardsteen en marmer uit de Henegouwse groeves van Rance of Barbençon. Het monument moest onder andere albasten voorstellingen bevatten van de landvoogdes aan een lezenaar vergezeld van de Heilige Margareta, en beelden van de vier kardinale deugden die de kwartieren van haar wapenschild ophielden. Bovenaan moest een koperen plaat prijken die werd vastgehouden door albasten engelen en waarop haar grafschrift door de Antwerpse humanist Cornelius Grapheus te zien moest zijn. De vermelding van onder andere

cartouches, dolfijnen en 'antieke' elementen wijst duidelijk op invloed van de renaissance. Het Mechelse grafmonument kreeg een plek in de noordmuur van het koor, naast het Heilig Sacrament en tegenover de plaats waar de urne begraven was. Voor het gedenkteken en het Heilig Sacrament werd een 'tuin' of omheining aangebracht, uitgevoerd door Hendrik Van Eeghem. In hun contract legden de Mechelse ambachtslui vast dat ze hun werk vóór Pasen 1552 moesten voltooien. Dat was in elk geval vóór november 1554 gebeurd.

In de collectie van Musea & Erfgoed Mechelen bevindt zich een tekening van Margareta van Oostenrijk vergezeld van de Heilige Margareta, met onder andere haar wapenschild en grafschrift. Een later aangebracht opschrift duidt de prent als haar grafmonument in de Mechelse Sint-Pieterskerk. De tekening verschilt echter op heel wat punten met de bepalingen in het contract van 1550, zodat ze niet beschouwd kan worden als een nauwkeurige weergave van dit monument of van haar Brugse tegenhanger. Toch is er vermoedelijk een nog niet uitgeklaard verband met een ander, eventueel later gedenkteken voor de landvoogdes. De grafmonumenten in Mechelen en Brugge waren immers geen lang leven beschoren. Om militaire redenen liet de Brugse stadsmagistraat al in 1578 het annuntiatenklooster, dat net buiten de Ezelpoort lag, volledig afbreken. Amper drie jaar later werd het Mechelse grafmonument vernield door protestantse opstandelingen.

De inrichting van de oude Sint-Pieterskerk

In de tweede helft van de 16de eeuw kende de Mechelse Sint-Pieterskerk heel wat dieptepunten. De ontploffing van het buskruitmagazijn in de nabijgelegen Zandpoort in augustus 1546 trof zowat

Een impressie van de kapel van de Zoete Naam Jezus door de Mechelse kunstenaar Jan-Baptist De Noter (1786-1855) toont onder andere het hoogaltaar van Theodoor Verhaegen (1700-1759).

de hele parochie en dus ook de kerk. Zoals vermeld ging het grafmonument van Margareta van Oostenrijk in 1581 verloren door protestantse heethoofden, die ook in de rest van de kerk stevig huishielden. Verscheidene 18de-eeuwse bronnen melden wel de aanwezigheid van een koperen plaat met haar grafschrift in de linker muur van het koor. Mogelijk was dit het bewaard gebleven epitaaf van het vernielde monument, dat nadien op de vrijgekomen plek werd aangebracht. In de 18de eeuw werd dit opschrift echter grotendeels aan het zicht onttrokken door het godtleer waarmee het koor toen werd versierd. Het is moeilijk om ons een beeld te vormen van de herinrichting van de kerk na de godsdienstoorlogen en van de geleidelijke 'modernisering' van het interieur in de navolgende decennia. Voorlopig zijn er namelijk geen algemene interieurafbeeldingen bekend van de kerk;

alleen van het interieur van de in 1521-1527 gebouwde kapel van de Zoete Naam Jezus bestaan enkele 19de-eeuwse impressies.

Daarom zijn we aangewezen op fragmentaire rekeningen en beschrijvingen in de literatuur. Zo verhaalt kanunnik Van Den Eynde in zijn *Provincie, stad ende district...* uit 1770 hoe twee historische stukken kort voordien waren verdwenen. De biechtstoel die aartsbisschop Mathias Hovius na de Beeldenstorm geschonken had aan de kerk waar hij ooit pastoor was, was toen net vervangen door een nieuw exemplaar van beeldhouwer Petrus Valckx (1734-1785) naar een ontwerp van E.J. Smeyers. Rond die tijd was ook het grote glasraam uit 1548 in het koor, met afbeeldingen van Christus die de sleutels van de hemelpoort overhandigt aan Sint-Pieter en van Karel V en zijn vrouw, de vermoedelijke schenkers, wegens de slechte toestand verwijderd.

Voorts weten we dat er in 1621 een gemetseld doksaal met drie gewelven werd geplaatst, versierd met engelenfiguren en bas-reliëfs van witte steen. De middendeur van het doksaal gaf uit in het koor, onder de twee andere gewelven bevonden zich de zijaltaren van Sint-Leonardus (links) en van Sint-Anna (rechts). De Mechelse beeldhouwer Frans Langhemans (1661-1720), leerling van Lucas Faydherbe, werkte in 1706 aan het hoogaltaar en Theodoor Verhaegen (1700-1759) maakte een nieuw altaar voor de kapel van de Zoete Naam Jezus.

Overdracht van de parochie en van de restanten van Margareta van Oostenrijk

Dat de gotische Sint-Pieter- en -Paulkerk al lang uit het Mechelse straatbeeld verdwenen is, hangt samen met de afschaffing van de jezuïetenorde door paus Clemens XIV in 1773. Al hun bezittingen in onze gewesten, dus ook in Mechelen, kwamen in handen van de Oostenrijkse regering. Het omvangrijke jezuïetenklooster in de Keizerstraat kreeg al snel andere functies, maar de mooie barokkerk uit 1670-1677 bleef - net als in vele andere steden - jarenlang ongebruikt. Omdat keizerin Maria-Theresia niet wou blijven instaan voor het onderhoud van de vroegere jezuïetenkerken werd naar een oplossing gezocht. In Mechelen werden de bestuurders van de naburige Sint-Pieter- en -Paulkerk verzocht - in feite verplicht - om hun parochie over te brengen naar de leegstaande jezuïetenkerk. Op 1 december 1777 werd de transactie officieel geregeld. Nauwelijks enkele maanden later, op 26 mei 1778, werd het Heilig Sacrament van de oude Sint-Pieterskerk overgebracht naar de vroegere jezuïetenkerk, die zo de nieuwe parochiekerk van Sint-Pieter en -Paul werd. Eind oktober 1778 ondertekenden de toenmalige aartsbisschop, de voorzitter van de Grote Raad en enkele andere

notabelen een verklaring over de urne met de ingewanden van Margareta van Oostenrijk. Daarin staat dat ze op verzoek van keizerin Maria-Theresia in het koor van de oude Sint-Pieterskerk de bedoelde urne hadden ontgraven. Omdat deze zich in een zeer slechte toestand bevond, lieten ze haar opbergen in een eiken kistje met een deksel met een zwartfluwelen kruis erop, en afgeboord met een oranje lint, vastgespijkerd met vergulde koperen nagels. Dat kistje werd bijgezet aan de linkerzijde van het koor van de vroegere jezuïetenkerk, vlakbij de eerste trede van het hoogaltaar. De exacte plek lieten ze markeren met een witte steen met een kruisje. Hoewel de overdracht uit 1777 bepaalde dat ook het grafschrift uit de oude Sint-Pieterskerk naar het koor van de nieuwe parochiekerk moest verhuizen, is dat vermoedelijk nooit gebeurd.

Verkoop en afbraak van de oude kerk

De Sint-Pieter- en -Paulparochie was al in mei 1778 overgebracht naar de vroegere jezuïetenkerk, die echter dringend aan herstelling toe was. Bovendien waren er ingrepen nodig om ze geschikt te maken als parochiekerk, zoals de afwerking van de nooit voltooidde kerktoren om er klokken in te kunnen plaatsen. Om deze werken te betalen had het kerkbestuur al in 1777 toestemming gekregen om haar oude gotische bidplaats te gelde te maken. Op 17 mei 1779 werd het grootste gedeelte van de interieuraankleding van de oude Sint-Pieterskerk openbaar verkocht: onder meer het hoogaltaar, de altaren van de beide zijkapellen, de twee altaren onder het doksaal en verschillende marmeren afsluitingen. Twee biechtstoelen kwamen in handen van de kerk van Walem en de preekstoel verhuisde naar Tienen. Ook talrijke schilderijen, kandelaars, het goudleer uit het hoogkoor en uit de kapel van de Zoete Naam Jezus en nog vele andere

zaken wisselden van eigenaar. Op 4 augustus 1781 ging ook het gebouw zelf onder de hamer voor 6300 gulden. De nieuwe eigenaars, naar verluidt twee boekhouders uit Leuven, hadden geen herbestemming voor ogen. Op 4 februari 1782 werd de afbraak van de gotische kerk aangevat, een maand later werd de verkoop van de afbraakmaterialen publiek gemaakt.

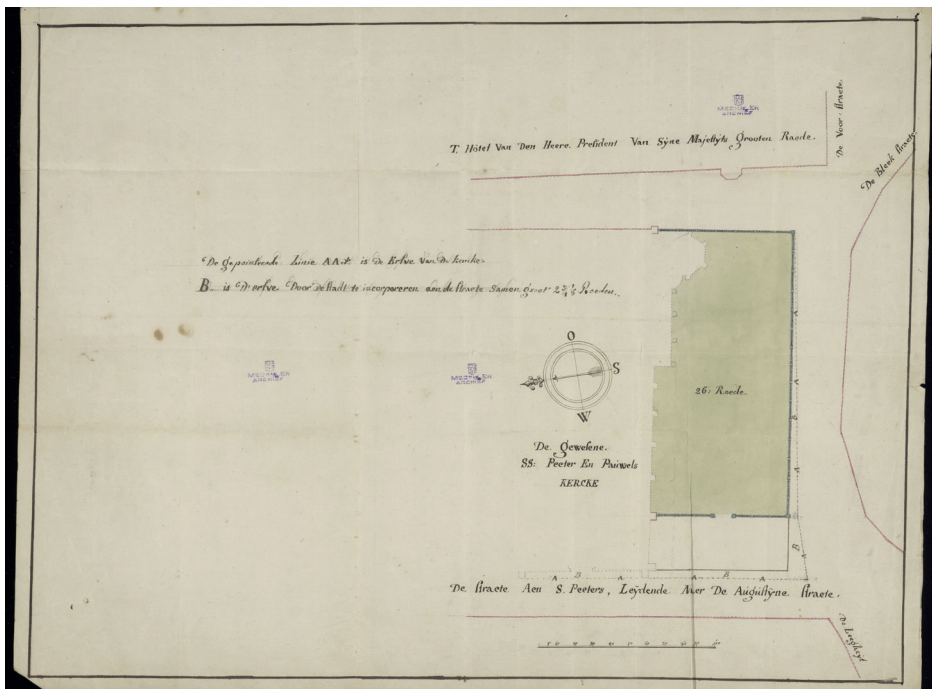
Na de overdracht van de parochie bleef de begraafplaats naast de oude kerk nog enkele jaren in gebruik. Toen Jozef II in 1784 een verbod uitvaardigde om nog langer te begraven in kerken of in stadscentra, kwam ook hier een einde aan. Lange tijd verhuurde de kerkfabriek het terrein aan het stadsbestuur, die er de zaterdagse veemarkt

Deze opmeting van het Sint-Pieterskerkhof (groen) uit 1784 toont nog de zuidelijke contourlijn van de oude Sint-Pieterskerk, die twee jaar voordien was afgebroken.

hield. Nadat rond 1896 deze overeenkomst afliep, liet de kerkfabriek op 22 oktober 1897 het terrein van de oude Sint-Pieterskerk en het naastgelegen kerkhof openbaar verkopen. In de navolgende jaren werd het terrein verkaveld en bebouwd, zodat er vandaag nauwelijks nog zichtbare sporen zijn van de oude Sint-Pieterskerk.

Oude kunst in de 'nieuwe kerk'

Hoewel de oude Sint-Pieterskerk al meer dan twee eeuwen geleden uit het stadsbeeld verdwenen is, zijn er vlakbij nog tastbare sporen van dat gesloopte monument terug te vinden. Het kerkbestuur van Sint-Pieter en -Paul verkocht in 1779 niet al zijn kunstwerken, maar verhuisde heel wat stukken naar de nieuwe parochiekerk. Zo kreeg het schilderij 'H. Carolus Borromeus bidt Onze-Lieve-Vrouw om de pest te doen ophouden' van de Antwerpse kunstschilder

Theodoor Boeyermans een plek in een nog lege schilderijnis aan het oksaal, waar ook het werk 'Maria Magdalena in de woestijn' van een nog onbekende meester hangt. Toen de parochie verhuisde, werden ook de broederschappen uit de oude kerk en de bijbehorende inkomsten overgebracht. Vermoedelijk zijn de naamlijsten van de broederschappen van de Zoete Naam Jezus en van Sint-Carolus Borromeus zo in de huidige kerk terechtgekomen. Overigens werden niet alle stukken zomaar verhuisd: het kerkbestuur liet delen van de communiebank die Jan-Baptist Vervoort rond 1745 vervaardigd had voor de oude kerk, naar aanleiding van de verhuizing verwerken in de nog bestaande koorbanken. Heel wat kunstwerken uit de verdwenen kerk kwamen terecht in de bijlokalen van de 'nieuwe' parochiekerk. De bekendste daarvan zijn vermoedelijk de vijf pestheiligen in de bijsacristie en de schilderijen over de ontploffing van de Zandpoort en de Zeven werken van Barmhartigheid in de sacristie.

In de huidige Sint-Pieter- en -Paulkerk zijn er wel nog meer objecten die voor elders gemaakt waren. Zo schonken de Mechelse paters augustijnen in 1802 hun beeldje van Sint-Apollonia aan de kerk toen ze beseften dat ze Mechelen definitief moesten verlaten. Voor dit beeldje, waarvan Hugo Verstrepen al in 1990 aantoonde dat het Sint-Barbara betreft, liet het kerkbestuur zelfs het rechter zijaltaar aanpassen.

De urne van Margareta

Het overbrengen van de urne van Margareta van Oostenrijk naar de vroegere jezuïetenkerk in 1778 bleef sindsdien tot de verbeelding spreken. Zo werd in 1955 de tegel in het koor opgelicht, op zoek naar de urne. In de gemetselde grafruimte lag een houten kistje, deels vergaan, met daarin een klokvormige loden vaas. Door scheuren in

Zoektocht naar de urne met de ingewanden van Margareta van Oostenrijk met een endoscopische camera in december 2016.

de geoxideerde urne waren de restanten van de aartshertogelijke ingewanden te zien. Recent deed echter het gerucht de ronde dat de urne verloren was gegaan tijdens werken aan de vloerverwarming van de kerk in de jaren 1980. Koen De Vos van canvas.be nam daarom in 2016 het initiatief om opnieuw op zoek te gaan. Op 14 december 2016 voerden Koen De Vos, schepen van Monumentenzorg Greet Geypen en Marc Debatty van de stedelijke dienst Monumentenzorg de archeologische prospectie uit op de plek die door de grondradar was aangeduid. Na het verwijderen van de marmeren tegel en het doorboren van de betonnen ondervloer werd een endoscopische camera in de holte gebracht. Zo werd bevestigd dat de - weliswaar beschadigde - urne zich daar nog steeds bevindt.

De stad Mechelen besliste daarop om in samenspraak met de kerkfabriek de plek waar de urne van Margareta begraven ligt, beter te duiden voor de bezoekers van de kerk. Het is tenslotte het enige fysieke overblijfsel van Margareta van Oostenrijk in de Nederlanden, de gewesten waarover zij 500 jaar geleden geregeerd heeft.

Tekst en redactie: Maarten Van den Mooter, dienst Monumentenzorg stad Mechelen

Bronnen:

www.canvas.be/cultuur/de-maag-van-margaretha, 2016

De Jonge, Krista, ..., 2005.

Duverger, Jozef e.a., ..., 1953.

Eichberger, Dagmar, ..., 2002.

Van Den Eynde, R. ..., 1770.